

Flyktingkällan i Katthammarsvik

– om fördrivning av tid och människor

Mirja Arnshav

Flyktingkällan [the Refugee Well] at Katthammarsvik – on killing time and evicting people.
In the summer of 1945, some Latvians who had escaped to Gotland and were accommodated in a refugee camp at Katthammarsvik, created a stone monument called the Refugee Well in a rock wall in the camp area. This article discusses the monument in terms of trench art. In doing that, several links to other internment camps on Gotland and elsewhere are highlighted.

”LETTISKA FLYKTINGAR ÅR 1945 MAJ”. Inskriptionen är kort, men präntad med flera decimeter stora versaler. Dessa är inhuggna i en klippvägg på Östergarnsberget på östra Gotland, nära Katthammarsvik. ”Flyktingkällan” kallas platsen i folkmun, för just vid klintens fot springer en liten källa fram, och i skogsslutningen nedanför fanns under försommaren 1945 ett av andra världskrigets mottagningsläger för flyktingar. Kring källan finns en liten avsats, ungefär 8 x 4,5 meter stor, som ramas in av en låg mur av kalksten. En stenlagd gångväg med trappsteg av kalkstensblock leder upp till platsen.

I Fornsök är anläggningen registre-

rad som L1975:2091 (minnesmärke) och L1975:2011 (naturföremål/-bildning med bruk, tradition eller namn) och klassad som ”övrig kulturhistorisk lämning”. ”Enligt orsbe-folkningen gjorde lettiska flyktingar i ordning källan 1945” har inventera-ren antecknat i inventeringsboken vid sitt besök i juli 1977. Då var minnes-märket bara lite drygt 30 år gammalt, och det fanns säkert många som kunde berätta om dess tillblivelse. Men nu, när ytterligare decennier gått, har kunskapen om dess sammanhang till stor del tonat bort. Trots sin monu-mentala karaktär och trots den tyd-liga inskriptionen verkar kvarlevorna närmast förbryllande, och nästan mer

Figur 1. Den nyligen färdigställda ristningen med källan till vänster. På fotot anas flera taggträds-
linjer. Foto: David Holmerts arkiv, Landsarkivet i Visby.

Figur 2. En stenlagd gång med trappsteg leder upp till minnesmärket. Foto: Anneli Karlsson,
Sjöhistoriska/SMTM.

svårtydda och obekanta än många betydligt äldre kulturminnen. Vad är det här egentligen för lämning? Vad har den för bakgrund och varför har den blivit till?

Baltiska flyktingar till Gotland

När andra världskriget upphörde i Europa i maj 1945 befann sig nästan hela civilbefolkningen i de tidigare självständiga och neutrala baltiska staterna på flykt. Bakgrunden var tre hårdföra ockupationer, en sovjetisk, en tysk, och sedan återigen en sovjetisk, som avlöst varandra och raserat samhällena i grunden.

Den första sovjetiska ockupationen 1940–1941 hade sin upprinnelse i ett hemligt tillägg i den tysk-sovjetiska icke-angreppspakten. I detta tillägg skisserades en tänkt uppdelning av Östeuropa, där de baltiska staterna ingick i den sovjetiska intressesfären. Den sovjetiska annekteringen genomfördes kort därpå och utvecklades till vad som allmänt upplevdes som ett skräckvälde, som försommaren 1941 kulminerade i en serie massdeportationer (Hiio et al. 2006; Raun 1987).

När Tyskland i det läget vände sig mot Sovjetunionen och anföll de baltiska Sovjetrepublikerna motogs de initialt som befriare av civilbefolkningen, som lidit svårt under det ryska styret. Hoppet om att återupprätta de suveräna baltiska staterna fick nytt liv. Men det tyska maktövertagandet blev inte den räddning många väntat på. Istället uppgick Estland, Lettland och Litauen i

reichkommissariat Ostland, med ytterligare tvångsvärningar och nya utrensningar, som nu särskilt drabbade den judiska befolkningen, och som delvis genomfördes med stöd av inhemska kollaboratörer (Deland 2010a, b; Raun 1987).

Sedan krigslyckan vänt för Tyskland och fronten hösten 1944 återigen närmade sig Baltikum, spreds fruktan för en ny sovjetisk ockupation bland befolkningen, som befärade ytterligare deportationer och ett ännu hårdare förtryck. Så gott som alla som hade möjlighet sökte sig till kusten för att antingen komma med ett evakueringsfartyg till Tyskland eller fly illegalt till Sverige. Fler än 30 000 personer lyckades ta sig till Sverige, och av dessa kom drygt 10 000 till Gotland, som inte låg längre från den baltiska Östersjökusten än att bombningarna av städerna där syntes som ljussken på kvällshimlen i öster (Holmert 1999).

Den absoluta merparten av de flyktbåtar som nådde Sverige anlände under några blåsiga veckor i slutet av september och början av oktober 1944, i samband med Tallinns fall och glappet mellan den sovjetiska och den tyska ockupationen. Vartefter sovjetstyrkorna fick kontroll över den estniska och litauiska kusten minskade successivt strömmen av flyktbåtar, för att mot slutet av år 1944 nästan avta helt. Den enda öppningen mot väst som då återstod bortom rysk kontroll var den så kallade Kurlandsfickan på Lettlands västkust. Här skärptes istället den tyska bevakningen, för

att med alla medel försöka förhindra en flykt västerut. Först när kapitulationen var ett faktum i maj 1945 tillät tyskarna envar att fly. Det blev startskottet på en ny om än mindre omfattande flyktvåg (eftersom det rådde stor brist på båtar), där Gotland blev den största mottagningsregionen (Holmert 1999).

Bland de sista som lyckades lämna Baltikum och ta sig till ön i ”den andra flykten” till Gotland var de flyktingar som pressats framför fronten, och som tillsammans med den befintliga befolkningen i området blivit fast i den omringade Kurlandsfickan. Andra var letter som organiserat sig i olika underjordiska rörelser för återupprättande av den lettiska staten och som in i det sista organiserat den hemliga evakueringen av människor med hämtningsbåtar från Sverige. Bland de flyende fanns även drygt 160 estniska, lettiska och litauiska soldater – av eftervärlden kända som legionärerna i baltutlämningen – som tvångsvärvats eller självmant anslutit sig till SS-förband för att bekämpa Sovjetunionen, och som anlände till Gotland och Skåne till tillsammans med ett antal tyska soldater (Andræ 2010; Enquist 1968; Hiio et al. 2006; Holmert 1999).

Flyktingkällan idag

Att hitta till *Flyktingkällan* är inte svårt. Ungefär mitt emot avtagsvägen som leder ner till Katthammarsvik finns en handmålad skylt med en pil och texten ”BĒĢĻU AVOTS

– FLYKTINGKÄLLA”. Bredvid finns också, sedan något år tillbaka, det bekanta vägmärket för sevärhet, sankthanskorset, som även är Riksantikvarieämbetets symbol.

Den som bestämmer sig för att svänga av vägen och utforska platsen möts av en informationsskylt som upplyser besökaren om det naturreservat som finns här. Fortsätter man uppför Östergarnsbergets sluttning stöter man snart på ett par gamla kalkugnsruiner och flera kalkstensbrott, och högst upp på berget finns en utkiksplats med en enastående vy över kusten.

Minnesmärket *Flyktingkällan* ligger ungefär halvvägs upp för sluttningen, precis vid foten av klinten. Själva källan är egentligen det minst iögonfallande. Under sommarperioden är vattenspegeln ofta bara en liten pöl, under vinterhalvåret något större, men vattnet är friskt och gott. Även om inskriptionens vita färg bleknat är bokstäverna i klintens vägg fortfarande tydliga, och den halvcirkelformade stenmuren, liksom trappan som leder upp till platsen, ännu intakta.

I själva minnesmärket, mellan källan och stenmuren, syns också resterna av en stor stubbe. Den kommer från en hängpil som importerades från Lettland och planterades här 1965, då ett 50-tal letter samlades för att hedra 20-årsminnet av flykten. Att arten pil valdes var sannolikt ingen slump. Pilen trivs bredvid dammar och vattendrag, men hör också till de så kallade sorgeträden, som med sina hängande

Figur 3. Flyktingkällan sedd från norr. Notera stubben efter pilträdet till höger. Foto: Anneli Karlsson, Sjöhistoriska/SMTM.

grenar anses symbolisera sorg – men även återuppståndelse – och som därför haft en given plats på kyrkogårdar (Bengtsson & Bucht 1992; jfr Deetz 1977, s. 69–72). Vid den minnesstund som hölls på Flyktingkällan deklamerade en representant för Lettiska Akademiska Nationers Förbund tanken bakom detta gröna tillskott till minnesmärket:

Vi vågar uttrycka vår förhoppning om att gotlänningarna inte låter denna minnesplats falla i glömska. Det kommer att uppmuntra vår tro på ljusare framtid för lettiska och övriga baltiska folk. Som ytterligare en symbol för vår starka tro på lettiska folkets befrielse från bolsjevikförtrycket, skall vi här i dag plantera ett träd – en hängpil (Alfström 1965).

Men pilträd är inte bara kända som sorgeträd utan också för att (till skillnad från till exempel ekar) vara snabbväxande. Dessutom utvecklar de stora rotsystem, där de kraftigt växande rötterna i sin jakt på vatten verkar kunna tränga igenom nästan alla slags material, inklusive vattenledningar. Efter nästan 50 år på platsen hade pilen vuxit sig så stor att farhågor väcktes om att rötterna skulle skada monumentet, och så sågades trädet ner. Beslutet, som bistods av den lettiske honorärkonsuln på Gotland, väckte dock reaktioner bland såväl letter i Sverige som gotlänningar och andra med intresse för balternas flykt till ön. En aktion för ett nytt pilträd startades, men eftersom källan ligger i ett naturreservat krävdes tillstånd för planteringen. Tanken var att denna skulle ske den 9 maj 2015, på

Figur 4. Grunden efter den större före detta militärbaracken. Foto: Anneli Karlsson, Sjöhistoriskal SMTM.

70-årsdagen av de i mottagningslägret förlagda flyktingarnas ankomst till ön. Eftersom tillståndet dröjde fick dock planteringen, som denna gång bevittnades av 20-talet personer, istället ske senare samma sommar (Strautmäne 2015).

Tyvär visade det sig snart att det nya (svenskköpta) trädet inte alls trivdes på platsen. Efter att ha kämpat sig igenom några år gav det upp och dog. Fortfarande idag sticker det upp som ett ensamt sly ur marken, och utgör med sina spår av beskärning och omvårdnad en kanske inte så tydlig men ändå signifikant kontrast till den vildvuxna omgivningen. ”Kanske har marken besprutats med något, för att bekämpa rotskotten från den förra pilen”, funderar Visbybon Margit Söderberg (f. 1926), som höll i spaden när den nya pilen planterades och som även ett par år senare sammanställde en tillfällig informationsskylt om lägret och platsens lettiska historia (muntl.

medd. 7.3.2018). Skylten, som utöver textinformation också visade historiska fotografier från lägertiden och den tidigare pilplanteringen, najades fast vid ett träd invid stigen upp mot *Flyktingkällan*, men är numera borttagen.

Tittar man sig omkring finns det dock flera andra spår än själva minnesmärket kvar från lägertiden. Just invid parkeringen, kanske 50 meter från själva *Flyktingkällan*, finns en 11,5 x 4,2 meter stor betonggrund med en enkel enplansbyggnad, som skulle kunna vara en kraftigt ombyggd barack eller också en senare byggnad på en äldre grund. I snårskogen nedanför *Flyktingkällan* finns även en stor kallmurad plåtå, som hyser en större grund av precis samma slag, fast omkring 25,5 x 6,5 meter stor. Själva byggnaden – baracken – är helt borta och växtligheten har tagit över den forna inomhusytan, men grunden avslöjar att även denna barack har haft

ingången i väster, på ena kortsidan.

I den snåriga blandskogen invid den stora grunden kan man få syn på en liten inplastad lapp som surrades fast på ett av träden år 2015, när ättlingar till lettiska flyktingar och gotlänningar engagerade i flykthistorien samlades för att uppmärksamma 70-årsminnet av flykten. På lappen kan man läsa en kort avskrift från en dagbok tillhörande en av flyktingarna, Arturs Strautmanis, som under lägertiden inhystes här. Av anteckningarna framgår att flyktingarna planterade en ek på platsen. Kan det vara samma ek som märkts ut på detta sätt? Med tanke på hur mycket som har förändrats under de dryga 70 år som gått sedan kriget verkar den taniga och släta ekstammen med sina blygsamma 30 centimeter i omkrets nästan provocerande liten och oansenlig.

Den motsvarar inte alls bilden av ett minnesträd, men för en ek som växer upp i konkurrens och i halvskuggigt är det här inte alls orimligt tillväxttakt. Några övriga ekar syns inte heller till i närområdet idag, som helt domineras av sly av körsbär och oxel och en och annan tall.

Ska man summera intrycken från ett besök på platsen är alltså själva minnesmärket liksom flera spår från dess forna sammanhang fortfarande tydliga i landskapet. Ändå är historien inte alldeles lätt att få fatt på. Vad var det egentligen som hände här försommaren 1945?

Flyktinglägret i Katthammarsvik

Under andra världskrigets slut fanns det omkring 185 000 flyktingar, evakuerade och andra nyanlända utlänningar i Sverige. För att ta emot

Figur 5. Nedanför flyktingkällan växer en ek, som kan ha planterats av flyktingarna 1945. Vid eken har fästs en avskrift av en av flyktingarnas dagbok. Foto: Anneli Karlsson, Sjöhistoriska SMTM.

dessas upprättades ett stort antal läger – fler än 180 stycken. Några av dessa var så kallade slutna förläggningar, där bland annat militär personal och personer som bedömdes vara kriminella eller hysa farliga politiska åsikter kunde interneras mot sin vilja. De flesta var dock öppna förläggningar, där de intagna inte var frihetsberövade utan kunde lämna lägret efter några månader, så fort arbetstillstånd och eget uppehälle ordnats. I praktiken var ändå vistelsen i många av dessa förläggningar kringgärdad med restriktioner. Under de första veckorna hölls de nyanlända isolerade i karantän, och därefter fick de bara röra sig fritt utanför förläggningens område om sedan de fått uppehållsvisering (även om efterlevnaden av detta direktiv varierade mellan lägren) (Hallberg 2017, s. 155–179; Rydén & Berglund 2018, s. 2)

Förläggningarna varierade kraftigt i storlek, men en gemensam nämnare för nästan alla var trångboddheten. I barackförläggningarna möblerades sovsalarna inte sällan med trevåningssängar. När flyktingströmmarna sedan ökade ytterligare under hösten 1944 såg sig svenska myndigheter tvungna att kommentera situationen, och skicka ut nya direktiv om hur omhändertagandet:

Förläggningarnas standard har med nödvungenhet måst bli ganska primitiv. Var och en erhåller dock en säng. I den mån så erfordras tillverkas enklare sängar av vanliga bräder. Varje evakuerad erhåller pappersma-

drass, en yllefilt och ett papperstäck. Lakan tillhandahålles icke på vanliga förläggningar.¹

När baracklägren ett år senare utvärderades konstaterades att merparten av förläggningarna med råge överskred medicinalstyrelsens definitioner av trångboddhet, och att detta riskerade att orsaka allvarliga problem med fukt, infektionsrisk och konflikter. Utredarens slutsats blev bland annat att internantalet borde minska med minst 1/3, och en generell förbättring av ventilationen var nödvändig. Dessutom påpekades att små förläggningar placerade centralt i samhällena egentligen var att föredra, eftersom kontakter med lokalsamhället generellt sätt hade stor positiv inverkan på internernas trivsel och välmående, och minskade sociala spänningar i förläggningarna.²

Något som också främjade trivseln i de ofta överbefolkade lägermiljöerna, där människor ibland behövde spendera flera långsamma månader, var möjligheten till sysselsättning. En generell rekommendation till lägercheferna blev därför att i samverkan med lokalsamhälle och frivilligorganisationer försöka upprätta ett sysselsättningsprogram; att om möjligt ordna med föredrag och språkundervisning, att se till om det gick att ordna fram en radio eller sällskapsspel för de yngre och kanske också leksaker till barnen. Möjligheterna till sysselsättning skiftade kraftigt mellan de olika lägren, men i de flesta läger såg man

om inte annat till att de internerade försågs med textilier eller trä för att de skulle kunna ägna sig åt slöjd och handarbete.³

På Gotland, dit drygt 10 000 båtflyktingar anlände under kriget, ordnades förläggningen för de baltiska flyktingarna på en rad olika platser. I Visby användes bland annat den gamla Maltfabriken, Odd Fellow-huset, flera pensionat, kyrkor och församlingshem, föreningslokaler, skolor liksom några av de större flyktingfartygen i hamnen, och strax utanför stadsmuren ställdes dessutom en större tältförläggning i ordning. I Slite användes bland annat kyrkor och en tältförläggning, i Hemse förlades de vid idrottsplatsen Sudervallen och hos frälsningsarmén. På Fårö och vid Sjöflygstationen i Fårösund fanns ytterligare förläggningar. Civilsamhället ställde upp med klädsamlingar och röda korset bidrog med utspisning. Men eftersom försörjningsläget var ansträngt på ön, och eftersom det dessutom fanns en politisk vilja att flytta flyktingarna längre in från gränserna, överfördes de så snart det var möjligt till någon av förläggningarna på fastlandet (Holmert 1999, s. 33–34).⁴

Våren 1945, då Estland sedan några månader tillbaka befann sig under sovjetisk kontroll, hade den stora flyktingströmmen avtagit och de flesta förläggningar på Gotland tömtes. Däremot inleddes nu en andra, mindre omfattande flykt, då de letter och tyskar som blivit inringade av Röda armén och befann sig i

den så kallade Kurlandsfickan, sökte sig till Gotland (Holmert 1999, s. 239–242). I början av mars fanns på ön lite drygt 200 lettiska flyktingar; ungefär lika många män som kvinnor och drygt 30 barn under 12 år.⁵

Lägret invid Östergarnsbergets fot drevs av civilförsvarsstyrelsen och var ett litet och kortvarigt mottagningsläger för civila flyktingar. Lägerchef var gotlänningen Nils Hasselroth. I jämförelse med många andra av andra världskrigets läger är det påtagligt svårt att hitta någon information om det i arkiven. Inga journaler från inspektionsresor eller planer över lägerområdet verkar ha upprättats. Även om gallring inte kan uteslutas har det förmodligen att göra med bristen på nedtecknad dokumentation (jfr Rydén & Berglund 2018). Även om det under sin användningstid var det största lägret på ön, var det också ett av de mest kortvariga. Det öppnades i början av maj och tömdes bara en knapp månad senare, då de internerade flyttades till förläggningar på fastlandet eller lämnade lägerlivet till förmån för arbete och eget uppehälle (Holmert 1999, s. 248).⁶

Att lägret, som kallades Katthammarsviks militärförläggning, anlades just här har förmodligen att göra med de militärbaracker som sedan tidigare fanns på platsen, och som efter freden och beredskapstidens slut stod redo för nya uppgifter. Inomhusförläggning genom övertagning av militärbarack var i linje med den plan som fanns för flyktingmottagande i Gammelgarns distrikt, där

man på grund av smittorisken föredrog lite mer avsides förläggningar.⁷ Dessutom fanns på platsen en annan viktig resurs, nämligen färskvattenkällan, som sedermera blev fokuspunkt för flyktingarnas minnesmärke. Att tillgången till tjänligt vatten var väsentligt framhävdes tydligt redan när lämpliga lokaler för eventuella mottagningsläger prospekterades sommaren 1944:

Åtgången på gott vatten för såväl matlagning som tvätt och bad är särskilt stor vid dylika läger, varför området bör vara beläget vid någon älv, å eller annat rinnande vatten eller vid sjö. Finns tillgång till dricksvatten från källor eller brunnar inom området, är detta att räkna som en fördel.⁸

I lägret vid Östergarnsbergets fot bodde samtidigt 165 människor: 162 letter, två ryssar och en tysk. Dessa hade alla anlänt som båtflyktingar till Gotland den 9, 10 respektive 12 maj.⁹ Lägre var avsett för civilpersoner, men några av männen var militärer från lettiska armén, som vid ankomsten registrerat sig som civila (Söderberg 2017). Hur könsfördelningen i flyktinggruppen och följaktligen även i lägret såg ut är oklart, men att där fanns både män, kvinnor och barn framgår av en rapport från landsfiskal Bertil Bonde, som anger att av de letter som anlände den 9 maj och sedan förpassades till Katthammarsviks förläggning var 23 män, 22 kvinnor och nio barn.¹⁰

Eftersom planer och beskrivningar över lägerområdet saknas går det inte att veta exakt hur stort lägerområdet var och hur det organiserades. Det är därför ovisst om bägge barackerna togs i anspråk för förläggningen, och om de i så fall rymde alla funktioner eller kompletterades med tält för faciliteter som kök, tvättstuga och dass. Oklart är också om även kalkpatronshuset Borgvik i Katthammarsvik, där en del letter sägs ha förlagts (Söderberg 2017), räknades som en del av Katthammarsviks militärförläggning, liksom var själva lägerpersonalen inkvarterades. En inte alltför vågad gissning är dock att trängseln i lägret var stor. Den sammanlagda kvadratmeterytan för de bägge barackerna uppgår inte till mer än 214 kvadratmeter, vilket utslaget på antal internerade inte ens skulle motsvara 1,5 kvadratmeter per person.

Om det dagliga livet i Katthammarsviks militärförläggning vet vi inte heller mycket. Lägre låg avskilt från bebyggelsen, vilket var ett medvetet val med tanke på smittorisken, men samtidigt inte så långt bort att det kan sägas ha varit alldeles isolerat. I vilken utsträckning flyktingarna efter den inledande karantänstiden fick röra sig utanför området är oklart, men av fotografier från tiden framgår att lägerområdet var kringgårdat av taggråd, och att en sådan gräns löpte just invid minnesmärket *Flyktingkällan*.

Att vissa spänningar måste ha funnits bland de internerade är lätt att tänka sig, eftersom dessa inte

Figur 6. Arbete pågår med att färdigställa minnesmärket i Katthammarsviks militärförläggning sommaren 1945. Foto: David Holmerts arkiv, Landsarkivet i Visby.

bara var av olika nationaliteter utan också tillhörde olika politiska schatteringar. I de förhör som hölls med de lettiska flyktingarna i förläggningen uppgav några av dem att det i lägret fanns ett par personer, som arbetat som agenter åt tyska polisorganisationer och som hindrat, angett eller på olika sätt motarbetat människor som engagerat sig i den lettiska motståndsrörelsen eller som planerat att fly till Sverige. När de utpekade männen förhördes förklarade de sig dock dessa vara oskyldiga till anklagelserna.¹¹

Vilka möjligheter till sysselsättning som stod till buds för de internerade vet vi inte heller. Om de ägnat sig åt något slags handarbete eller slöjdverksamhet är okänt. Eftersom det var sommar och säkerligen trångt inne i barackerna kan man dock ana att letterna i Katthammarsviks militärförläggning

spenderade en hel del tid utomhus. Och vad åtminstone en del av dem ägnade sig åt vet vi redan: de bar och staplade kalkstenar, rensade bort vegetation och bearbetade klintens vägg med mejsel och hammare. Innan lägret tömdes och lugnet åter sänkte sig över sluttningen hade de skapat ett svårutplånligt minnesmärke på platsen för sin lägervistelse: *Flyktingkällan*.

Gotländsk skyttegravskonst

Ett sätt att närma sig *Flyktingkällan*, och försöka förstå vad för slags minnesmärke det egentligen är, är att betrakta den som ett exempel på skyttegravskonst.

Skyttegravskonst är ett begrepp som förmodligen är mer känt under den engelska beteckningen ”trench art”. Det syftar på ting som är som är sprungna ur ett militärt samman-

hang, och ofta skapat av krigsmateriel som omarbetats och rekontextualiserats. Förledet skyttegrav kommer sig av att fenomenet är särskilt förknippat med första världskriget, då mängder av krigsmateriel arbetades om till dekorativa föremål eller rena nyttoföremål, som soldaterna antingen använde i fält, medförde hem eller skickade som souvenirer till sina anhöriga. Granathylsor som bearbetats till konstfärdiga vaser tog plats på spiselkransar och patroner som omvandlats till dekorativa broscher eller bältspännen hamnade i smyckeskrin. Produktionen var omfattande, och även om många av dessa ting fortfarande förvaras i privat ägo cirkulerar de numera också på auktionshus och finns även representerade på museer (Saunders 2007).

Det mest ikoniska exemplet på skyttegravskonst är förmodligen just vasen tillverkad av en granathylsa, gärna med ingraverade figurer som blomsterrankor i art nouveau-stil och kanske även något årtal. Men om man med skyttegravskonst menar krigsfödda föremål i vidare bemärkelse blir variationen betydligt större. Den brittiske arkeologen Nicholas Saunders, som ägnat mycket forskning åt denna slags materiella kultur har definierat skyttegravskonst som ”föremål tillverkade av soldater, krigsfångar eller civila, av krigsmateriel eller också av annat material som tidsmässigt eller rumsligt har ett samband med väpnade konflikter eller med dess konsekvenser” (Saunders 2007, s.

41). Med utgångspunkt från första världskrigets förhållanden har han indelat skyttegravskonsten i flera olika kategorier, där olika tillkomstkontexter resulterat i olika slags föremål, både avseende typ, material och mening (Saunders 2007, s. 31–63).

Till de underkategorier av skyttegravskonst som Saunders utskiljer hör föremål som producerats av frihetsberövade krigsfångar eller civila i förläggning. Av förklarliga skäl var dessa ting sällan tillverkade av krigsmateriel utan oftare av avfall och rester från lägerlivet, som ben, trä och textilier. Vad för slags saker som tillverkades kunde variera stort mellan olika nationaliteter och även mellan könen, men vanliga föremålstyper var cigarraskar, tändsticksetuin och askfat, brevknivar, vaser av ben och broscher. Ett viktigt incitament för tillverkningen var att motverka tristessen i lägren, men det huvudsakliga motivet var att ha något att byta eller sälja till lägervakterna, i förhoppning om att få lite extra mattilldelning, en liten ekonomisk ersättning eller andra fördelar. De speglar inte, menar han, på samma sätt som föremålen från skyttegravarna ett överhängande hot om död, men är ändå associerade med kriget och då särskilt till situationer av isolering, fångenskap, ensamhet och främlingskap (Saunders 2007, s. 47, 52).

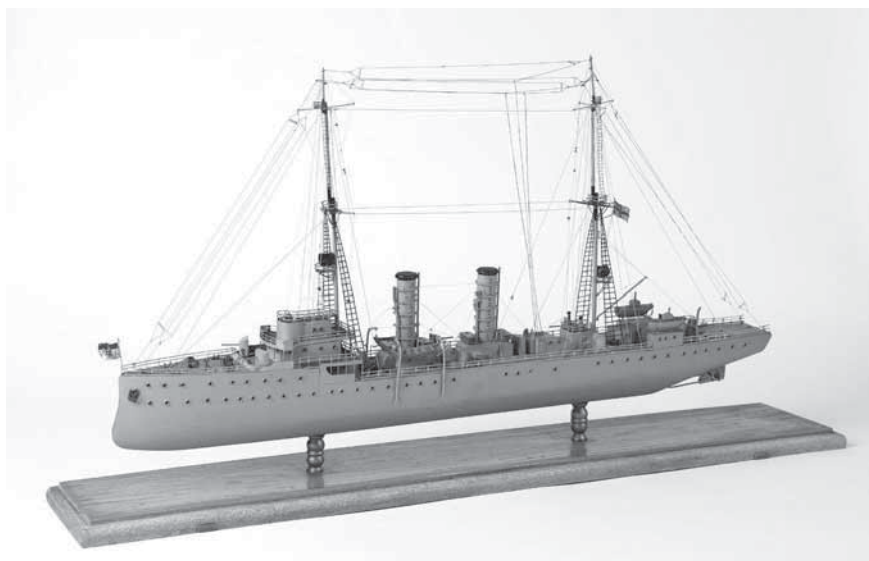
Studier av föremål från andra världskrigets läger har tillfört ytterligare nyanser – i synnerhet mörkare sådana – till förståelsen av den slags

skyttegravskonst som hör samman med frihetsberövning. Även om arbetslägren för krigsfångar eller oönskade befolkningselement kunde befinna sig nog så långt från fronten, vittnar de föremål som tillverkades där om en tillvaro där inte bara tristess och matransoner behövde förhandlas genom tingen, utan där rent av den egna existensen kunde stå på spel. I de dödligaste av dessa läger handlade föremålstillverkningen till viss del om att hantera rent fysiska behov, som att skapa hygienartiklar eller plagg till skydd mot kyla. Men minst lika viktigt verkar föremålets symbolverkan ha varit. Att äga någonting var ett vapen mot avhumaniseringen, och kunde hjälpa till att upprätthålla den egna identiteten också påminna om tillvaron utanför lägret. Tuggat bröd, tygbitar och papper omvandlades till små böcker, smycken eller religiösa artefakter, som förvarades i hemlighet och som kanske påminde om yrkesidentitet, genus, tro och ursprung, men som i vidare bemärkelse också kan förstås som ett uttryck för motstånd och agens. Genom att cirkulera dess ting mellan fångarna, det vill säga inte bara att inte bara erbjuda dem till lägervakter, smörjdes också ett system av tjänster och samarbete, som gjorde att chanserna till överlevnad ökade (Bergqvist Rydén 2017; Carr 2011; Kobiałka 2019; Myers 2011).

Också på Gotland kan skyttegravskonst sägas ha producerats, och då just i samband med lägervistelser. Förhållandena i dessa gotländska förläggningar, som befann

sig på neutral mark, kan naturligtvis inte jämföras med krigsfängeläger som kontrollerades av fiender, eller läger för systematisk utrotning. Även om väpnade konfrontationer förekom vid enstaka tillfällen, behövde fångarna normalt inte frukta för sina liv eller uthärda fysiskt lidande. De föremål som skapades i de gotländska lägermiljöerna har därför snarare tolkats som ett sätt att få utlopp för kreativitet och selsättningsbehov, att motverka tristess och att skaffa sig möjligheter att byta till sig cigaretter och annat från de svenskar man kom i kontakt med (Arnshav 2017; Hedin 2002; Paulrach 2004).

Den kanske mest välkända och uppmärksammade förläggningen på Gotland skedde under det första världskriget, från sommaren 1915 och lite drygt två år framåt, då besättningen från den tyska minkryssaren *Albatross* internerades på ön. Efter en sjöstrid med ryska fartyg utanför Östergarnslandet var flera i besättningen skadade och det granatsplitter som opererades ut ur deras kroppar omarbetades till souvenirer i form av berlocker och krånålar. Precis som många andra flottister i fångenskap åstadkom sedan manskapet under interneringen ett imponerande antal skeppsmodeller, som skänktes till olika beskyddare (Arnshav 2017; Hedin 2002). En del av dessa, och många andra föremål skapade under vistelsen på ön, kan idag beskådas på Albatrossmuseet. Ett annat spår av interneringen är den stora minnesvård, prydd med

Figur 7. Modell av den tyska mincruisaren Albatross, förfärdigad av matrosar under internerings-tiden på Gotland. Foto: Erling Klintefors, Marinmuseum/SMTM.

den tyska örnen, som uppfördes vid Östergarns kyrka, där de män som stupade under sjöstriden ligger begravda. Därutöver finns även en minnessten från början av 1980-talet på stranden där tyskarna kom iland (Hoffstedt 2019).

Ytterligare exempel på frihetsberövade utlänningsars skapande i gotländska läger kan hämtas från interneringslägret ”Lager Lingen” i Havdhem lite längre söder ut på ön, där drygt 600 flyende soldater från den besegrade tyska armén i Baltikum – däribland de balter som sedermera utlämnades – tillbringade sommaren och hösten 1945 (Freivalds 1986, s. 69–75). Inom denna likaledes slutna förläggning tillverkades allehanda souvenirer och bruksföremål, som trätallrikar, askar, askfat, ljusstakar, sittmöbler, fartygsmodeller och vindspel, som

användes för att dekorera lägermiljön eller för att byta till sig cigaretter eller annat från de svenskar man kom i kontakt med. Inom lägerområdet växte ett stort antal enbuskar, och särskilt populärt bland de internerade blev det att slöjda käppar med snidade ornament och inskriptioner av dessa. Flera av de identiska förläggningstälten fick också individuella entréer genom att marken utanför dekorerades med bilder i form av stenläggningar av olikfärgade småstenar (Pauldrach 2004, s. 124–127, 283–286).¹²

Också mer permanenta byggnadsverk skapades av de internerade i Lager Lingen. Bland annat anlades en löparbana, ett altare och en amfiteater, där boxningsmatcher, skådespel och musikunderhållning arrangerades (Pauldrach 2004, s. 105–154). Det fanns planer på att

resa ett monument över den svenske kungen, men på grund av utlämningen hann endast sockeln färdigställas. I lägerområdet lämnades även en minnessten över de stupade tyska kamraterna. Med tiden försvann visserligen den målade påskriften liksom den livboj och den hjälm som lämnades på ”hjältelunden”, men stenen finns kvar och lagom till 50-årsminnet av händelsen blästrades texten in i den (Pauldrach 2004, s. 102). Kvar idag finns också rester av altaret, löparbanan och den amfiteater som anlades av de internerade. Det vilar en förtätad och nästan lite kuslig stämning över den här platsen, som förstärks av vissheten om de svältaktioner, självstympningar och självmord som blev de internerades reaktion på utlämningsbeslutet.

Minnesstenen och sockeln i *Lager Lingen* är intressanta paralleller till Flyktingkällan, eftersom det rör sig om fasta monument, skapade för att uttrycka ett budskap men också för att inpränta ett minne i en plats. Sådana minnesmärken har sällan uppmärksammats inom forskningen om skyttegravskonst, men verkar vara en del av den materiella kultur som kan relateras till just lägerkontexter. Bland andra svenska exempel kan nämnas den så kallade ”Rysstenen” i Skinnskattebergs skogar, där ryska krigsfångar internerades i den slutna förläggningen Krampen under arbete med ett vägbygge såg till att rista in kommunistpartiets stjärna, en hammare och skära samt inskriptionen CCCP 1944 (Lihammer 2006). Ett annat fall finns i Vägershult i södra Småland, där tyska

Figur 8. Minnesstenen i förläggningen Lager Lingen över de drygt 70 tyska soldater från Kurlandsarmén som dog under flykten till följd av beskjutning till sjöss. Foto: Anneli Karlsson, Sjöhistoriska/SMTM.

Figur 9. På platsen för Lager Lingen finns flera bevarade anläggningar skapade av de internerade, bland annat den scen där skådespel och musikunderhållning framfördes. Foto: Anneli Karlsson, Sjöhistoriska/SMTM.

och österrikiska desertörer som tack till Sverige och till minne av sin interneringstid skapade ett tre meter högt monument i sten och betong med scener ur de internerades liv och med en stor staty av en internerad tysk som står på en brusten svastika (Johansson 2004).

Om minnesträd liknande den ek som planterades vid Katthammarsviks militärförläggning också växer på andra gamla lägerplatserna runt om i Sverige får vara osagt. Ett slags motsvarighet har i alla fall uppmärksamats i Polen, där träden i skogarna kring de forna lägren ibland bär en hälsning från det förflutna, i form av namn och årtal som tidigare krigsfångar ristat in i stammarna. ”Jag var här, glöm inte det” tycks det eka i skogarna (Kobiałka & Kornelia 2015). Dylika meddelan-

den verkar vara ett återkommande fenomen, som kanske också hamnat lite i skymundan av de föremål som mycket av skyttegravsforskningen kommit att kretsa kring. Oavsett om de är ristade i en gotländsk klintkant, en småländsk skogssten eller för den delen inkarvade i ett polskt träd, verkar de ofta vara påtagligt korta. Men det hindrar inte att deras budskap kan vara nog så omfattande. ”Lettiska flyktingar år 1945 maj” står det vid *Flyktingkällan*. Vid uppmärksammandet av 20-årsminnet av flykten kommenterades inskriptionen så här:

Dessa få ord och fyra siffror uttrycker mycket om kamp, människoöden, hjältemod, lidanden och den hjälp, som en medmänniska kan ge en annan. Denna ristning vittnar om att gotlän-

ningarnas närmaste grannar på andra sidan Östersjön äro i tyranniets våld. Denna ristning vittnar också om att patrioter från dessa underkuvade stater har funnit en fristad i det frihetsälskande Sverige (Alfström 1965).

Idag, när Lettland åter är en självständig stat och många inte längre minns varför de som värnade detta för 75 år sedan, drevs på flykt över Östersjön, blir läsningen av inskriptionen delvis en annan. Precis som man kan anta att det vid själva skapandet rymde betydelser, som vi kanske bara kan ana idag.

Att fördriva tiden

Ett svar på varför *Flyktinkällan* blev till finns nedtecknat i en av upphovsmännens, Arturs Strautmanis, dagbok. Strautmanis var en lettisk journalist som stannat i Riga ända fram till den tyska kapitulationen. Hans fru och dotter hade tidigare kommit med ett av de tyska evakueringsfartygen och befann sig i Tyskland. Självt nådde han Herrvik på Gotland i en fiskebåt på morgonen den 9 maj. Han bodde på förläggningen i Katthammarsvik i en månads tid, innan det blev dags att förflyttas till fastlandet (Flyktens materialitet, SM).

Strautmanis dagboksanteckningar (Strautmanis 1945) är kortfattade, men ger en viss inblick i hur emotionellt utmanande den första tiden i Sverige var:

Efter en natt till sjöss i en fiskebåt nådde vi internationellt vattnet vid 10-tiden på morgonen. Några timmar senare kunde vi landstiga i Herrvik. Flykten hade lyckats. Svenskarna var mycket vänliga, hjälpte oss iland och gav oss varmt att dricka och något att äta! Inombords kände jag total tomhet. Allt är förlorat. Vad ska hända nu?

En månad senare, när Strautmanis skulle förflyttas till fastlandet, antecknar han i dagboken att han den senaste månaden bott i Katthammarsvik, och han nämner även vad han ägnat åt under tiden i lägret: ”För att fördriva tiden har vi gjort en flyktingkälla och planterat en ek”.

För att fördriva tiden, och kanske också känslan av tomhet. Det är inte långsökt att tänka sig att Strautmanis i sin dagbok sätter ord på en upplevelse som delades av flera av de letter som var förlagda i Katthammarsvik. Och om man tänker på att den mer uppmärksammade gotländska skyttegravskonsten – föremålen från *Lager Lingen* eller från Albatross besättning – lite hurtigt och idealiserande har förklarats i termer av kreativitetslusta, dekorationer, hobby och sysselsättning, är Strautmanis ord mer stämda i moll, och ger en delvis annan förståelse av fenomenet (Hedin 2004; Pauldrach 2004, s. 124–127). Att fördriva tiden var för Strautmanis inte så mycket ett lustfyllt värv, ett tidsfördriv, som ett sätt att fördriva vad

som uppfyllde den här nya tiden, i termer av ångest, oro och sorg. Med det minnesmärke som flyktingarna anlade lyckades de också fördriva tiden i dubbel bemärkelse; medan vägsträckningar ändrats, byggnader rivits och mycket annat förändrats är stenmonumentet fortfarande intakt, nästan utan tecken på att ha åldrats. Man kunde närapå tro att det skapades igår, och det kommer sannolikt att fortsätta dra förbipasserades uppmärksamhet till sig en lång tid framöver.

Genom att betrakta *Flyktingkällan* som ett exempel på skyttegravskonst händer något med förståelsen av minnesmärket. Man kan säga att det blir mer begripligt, som ett av flera exempel på det skapande som är associerat till just lägervistelse. Länkar uppstår till andra slags föremål och anläggningar, som tidigare mest framstått som solitärer, ibland snudd på kuriositeter. Det krig som utspelade sig på andra sidan Östersjön för mer än 75 år sedan flyttar också genast närmare.

Fortsätter man sedan med den historien i bakhuvudet förbi de forna taggträdsavspärningarna upp till Östergarnsbergets topp, och utkiksplatsen uppe på platån, ser man

att flyktens landskap fortfarande finns kvar. Härifrån kan man ana Herrviks hamn, dit Strautmanis liksom många andra av de lettiska flyktingarna anlände. Norröver skymtar cementfabriken i Slite, vars skorstenar och rökpelare var ett viktigt riktmärke under flykten och även öns största uppsamlingsplats för flyktingarnas beslagtagna båtar. Däremellan kan man också blicka ut över Bogekusten, där flera tomma flyktbåtar drev iland, och där en ilanddriven båt fortfarande ligger uppdragen invid stranden. De spår som finns kvar av flykt och lägervistelse är kanske inte alltid registrerade som kulturhistoriska lämningar, än mindre som skyddade fornlämningar. Inte desto mindre bildar det ett för Sveriges vidkommande unikt kulturlandskap, som vittnar om fördrivning inte bara av tid, utan också av människor.

Mirja Arnshav, fil. lic., doktorand vid Institutionen för arkeologi och antikens kultur, Stockholms universitet, och forskningssamordnare vid Statens maritima och transporthistoriska museer.
E-post: mirja.arnshav@ark.su.se;
mirja.arnshav@smtm.se

Fotnot

1. Omhändertagande av flyktingar, E XIV:8, handlingar angående utlännings- och flyktingärenden 1939–1945, Landskansliet, LAV.
2. PM. angående barackförläggningar för flyktingar med särskild hänsyn till hygien, F VII:13, Flyktingärenden 1944–1947, Civilförsvarsstyrelsen, KrA.
3. Angående inspektion av förläggningen i Doverstorp under tiden 16/2–20/2 1945, FVII:14, Flyktingärenden 1944–1945, Civilförsvarsstyrelsen, KrA; P.M. angående barackförläggningar för flyktingar med särskild hänsyn till hygien, FVII:13, Flyktingärenden 1944–1947, Civilförsvarsstyrelsen, KrA; Till berörda inkvarteringschefer (avser baltiska flyktingar), FVII:17, Flyktingärenden 1944–1945, Civilförsvarsstyrelsen, KrA.
4. Ang. begärt förhör 14.11.1946, E XIV:10, handlingar angående utlännings- och flyktingärenden 1943–1952, Landskansliet, Länsstyrelsen i Gotlands län, LAV; Brev till lägercheferna, E XIV:11, handlingar angående utlännings- och flyktingärenden 1944–1945, Landskansliet, LAV; Lista över förläggningar 28.9.44, E XIV:8, handlingar angående utlännings- och flyktingärenden 1939–1945, Landskansliet, LAV.
5. Åldersgruppering m m av baltiska flyktingar på Gotland den 10 mars, FVII:23, Förläggningstabläer för finska och baltiska flyktingar län G–BD 1944–1945, Civilförsvarsstyrelsen, KrA.
6. Förläggningstablå för flyktingar gällande tiden 9/5–11/5, 12/5–18/5, 19/5–25/5, 26/5–1/6, 2/6–8/6 från Gotlands län, Förläggningstabläer för finska och baltiska flyktingar län G–BD 1944–1945, Civilförsvarsstyrelsen, KrA.
7. PM angående civila myndigheters (Länsstyrelsens) uppgifter vid omhändertagande av flyktingar, som anlända till Gotland, E XIV:10, handlingar angående utlännings- och flyktingärenden 1943–1952, Landskansliet, Länsstyrelsen i Gotlands län, LAV.
8. PM angående områden för barackläger, FVII:17, Flyktingärenden 1944–1945, Civilförsvarsstyrelsen, KrA.
9. Förläggningstablå för flyktingar gällande tiden 9/5–11/5, 12/5–18/5, 19/5–25/5, 26/5–1/6, 2/6–8/6 från Gotlands län, Förläggningstabläer för finska och baltiska flyktingar län G–BD 1944–1945, Civilförsvarsstyrelsen, KrA; Till Herr Landsfogden i Gotlands län, sign E. Stengård, E XIV:10, handlingar angående utlännings- och flyktingärenden 1943–1952, Landskansliet, Länsstyrelsen i Gotlands län, LAV.
10. Till Herr Landsfogden i Gotlands län, sign. B. Bonde, E XIV:10, handlingar angående utlännings- och flyktingärenden 1943–1952, Landskansliet, Länsstyrelsen i Gotlands län, LAV.
11. Polisrapporter Ons 13 juni 45, Ons 20 juni 45, Tors 28 juni 45, E XIV:10, handlingar angående utlännings- och flyktingärenden 1943–1952, Landskansliet, Länsstyrelsen i Gotlands län, LAV.
12. Fotografier, vol. 3, Holmert, Bengt Göran 1945–1995, KrA; Lägerkrönika från Lager Lingen i Havdhem maj–augusti 1945 av Peter Hansen, vol. 5, Holmert, Bengt Göran 1945–1995, KrA.

Referenser

- Alfström, Ture 1965. 50-talet letter församlades vid flyktingkällan i Östergarn. Gotlands allehanda 6 juni.
- Andræ, Carl Göran 2010. Sverige och den stora flykten från Estland 1943–1944. 3. Uppl., Uppsala, Kung. Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur.
- Arnshav, Mirja 2017. Albatross. Ett svensk-tyskt kulturarv. Sverige och första världskriget. Maritima perspektiv. Arnshav, Mirja & Linderöth, Andreas (red.). Lund, Historiska media, s. 77–96.
- Bengtsson, Rune & Bucht, Eivor (red.) 1992. Kyrkogårdens gröna kulturarv. Alnarp: MOVIUM-sekretariatet i samarbete med Institutionen för landskapsplanering, Sveriges lantbruksuniversitet.
- Bergqvist Rydén, Johanna 2018. When Bereaved of Everything: Objects from the Concentration Camp of Ravensbrück as Expressions of Resistance, Memory, and Identity. *International Journal of Historical Archaeology* (22:3), s. 511–530.
- Deetz, James 1977. In *Small Things Forgotten. The Archaeology of Early American Life*. New York, Anchor books.
- Carr, Gillian 2011. Engraving and Embroidering Emotions upon the Material Culture of Internment. *Archaeologies of Internment*. Myers, Adrian & Moshenska, Gabriel (red.). New York Dordrecht Heidelberg London, Springer, s. 129–146.
- Deland, Mats 2010a. Purgatorium. Sverige och andra världskrigets förbrytare. Stockholm, Atlas.
- Deland, Mats 2010b. Esterna. Appendix till Purgatorium. Sverige och andra världskrigets förbrytare. Stockholm, Atlas. <http://purgatorium.se/wp-content/Esterna.pdf> (10.9.2018).
- Enquist, Per Olov 1968. Legionärerna. Stockholm, Norstedts.
- Freivalds, Osvalds 1986. De internerade balternas tragedi i Sverige år 1945–1946. Stockholm, Litteraturfrämjandet.
- Hallberg, Lars 2017. Källor till invandringens historia. Stockholm, Riksarkivet.
- Hedin, Svante 2004. Albatross – en händelse under första världskriget. Stockholm, Nya vyer.
- Hiio, Toomas, Maripuu, Meelis & Paavle, Indrek (red.) 2006. Estonia 1940–1945: reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity. Tallinn, Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Sihtasutus.
- Hoffstedt, Erik 2019. Albatrossmuseet. <https://www.albatrossmuseet.se/> (20.1.2010).
- Holmert, Bengt Göran 1999. Gotland under beredskapsåren 1939–1945. I. Flyktingströmmarna från Baltikum under andra världskriget. Visby.
- Johansson, Jesper 2004. Vägershult: en disciplinförläggning för flyktingar i Sverige under andra världskriget. Växjö, Svenska emigrantinstitutet.
- Kobińska, Dawid 2019. Trench art between memory and oblivion: a report from Poland (and Syria). *Journal of Conflict Archaeology* (14:1), s. 2–24.

- Kobiałka, Dawid & Kajda, Kornelia 2015. Tree memories of the Second World War: a case study of common beeches from Chycina, Poland. *Antiquity* (345:89), s. 683–696.
- Lihammer, Anna 2006. Krampen – ett interneringsläger från 1940-talet – historisk arkeologi inom projektet "Interneringsläger för Sovjetryssar i Skinnskatteberg - en glömd del av världskriget". Västerås, Stiftelsen Kulturmiljövård Mälardalen.
- Myers, Adrian 2011. The Things of Auschwitz. *Archaeologies of Internment*. Myers, Adrian & Moshenska, Gabriel (red.). New York Dordrecht Heidelberg London, Springer, s. 75–88.
- Pauldrach, Hartmut 2004. Tyska soldater på Gotland 1945. Örebro, Bokverkstaden i Örebro.
- Raun, Toivo 1987. Estonia and the Estonians. Stanford: Hoover Institution Press, Stanford University.
- Rydén, Reine & Berglund, Tobias 2018. Gallringen av Statens utlänningskommissionens lägerarkiv. Arkiv, samhälle och forskning (2).
- Saunders, Nicholas 2007. Killing Time. *Archaeology and the First World War*. Sutton publishing, Stroud.
- Strautmåne, Mara 2015. Pilplantering vid flyktingkällan. http://www.svensklettiska.se/blog_29_32.html (20.1.2020).

Otryckta referenser

Fornsök

- LI975:2091
- LI975:2011

Sjöhistoriska museet (SM)

- Flyktens materialitet, arbetsmaterial, samtal med Mara Strautmåne 13.9.2019

Landsarkivet Visby (LAV)

- Länsstyrelsen i Gotlands län, Landskansliet
 - handlingar angående utlännings- och flyktingärenden 1943–1952
 - handlingar angående utlännings- och flyktingärenden 1944–1945
 - handlingar angående utlännings- och flyktingärenden 1939–1945

Krigsarkivet (KrA)

- Civilförsvarsstyrelsen
 - Flyktingärenden 1944–1945
 - Flyktingärenden 1944–1947
- Holmert, Bengt Göran 1945–1995

Material från flyktingkällan

- Strautmåne, Arturs 1945. Dagbok (avskrift) Källa: Mara Strautmåne
- Söderberg, Margit 2017. Informationsskylt sammanställd av Margit Söderberg

